

Гарасим Т. О.,

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль

ПРАГМАТИКА РОМАНУ ІНІЦІАЦІЇ ТА ПРОБЛЕМА ЧИТАЧА ЛІТЕРАТУРНОГО ТЕКСТУ (на матеріалі творчості Л. Дереша та М. Нагача)

Статтю присвячено дослідженню особливостей роману ініціації як особливого типу літератури для юнацтва. Висвітлено прагматику акту читання як самоідентифікацію читача зі світом літературного тексту. На основі рецепції творчості Л. Дереша та М. Нагача визначені тип читача їхніх романів і причини популярності письменників серед молодіжної читацької аудиторії.

Ключові слова: роман ініціації, сучасна література, прагматичний аспект, літературознавча антропологія, процес читання.

Статья посвящена исследованию особенностей романа инициации как особого типа литературы для юношества. Освещено прагматику акта чтения как самоидентификацию читателя с миром литературного текста. На основе рецепции творчества Л. Дереша и М. Нагача определены тип читателя их романов и причины популярности писателей среди молодежной читательской аудитории.

Ключевые слова: роман инициации, современная литература, прагматический аспект, литературоведческая антропология, процесс чтения.

The article investigates the peculiarities of the initiation novel as a specific type of literature for youth. The pragmatics of the reading act as the reader's self-identification with the world of the literary text is highlighted. Based on the reception of the works by L. Deresh and M. Nahacz certain type of reader and the reasons for the popularity of the writers among youth readership are defined.

Keywords: initiation novel, modern literature, pragmatic aspect, literary anthropology, process of reading.

У сучасному українському літературознавстві постає проблема розгляду літератури для юнацтва як окремого різновиду письма та осмислення цього літературного феномена в набагато ширшому контексті, ніж нам пропонує це робити літературна критика, інтерпретуючи творчість сучасних письменників у параметрах масової літератури, бестселера, модного культового "чтива", аніж гідних уваги літературних зразків.

Сучасний роман ініціації як тип літератури для юнацтва визначається специфічними віковими, психологічними та наратологічними особливостями, які зумовлюють структуру та прагматичний аспект такого різновиду художніх творів. Саме специфіка побудови роману ініціації, його прагматичні особливості визначають тип читача цих літературних текстів.

Роман ініціації є специфічним різновидом літератури, що призначений для читання людьми підліткового та юнацького віку. Література для юнацтва є окремим, специфічним, типом літератури, що є перехідною ланкою від дитячої до "дорослої", оскільки характеризується низкою психологічних особливостей, художніми, світоглядними аспектами літературних текстів, особливою системою образів та мотивів, тематикою і проблематикою, спрямованістю на особливий тип "юної" читацької аудиторії. В останні десятиріччя дитяча література стає предметом дослідження письменників, літературознавців, психологів, культурологів та фахівців інших галузей науки, але стан вивченості проблеми літератури для дітей та юнацтва в українській науці й досі залишається недостатнім. Вагомий внесок у розгляд проблем літератури для дітей зробили Е. Огар, О. Папуша, Л. Оляндер, М. Славова. Варто також зазначити, що й в українських дослідженнях літератури для дітей та юнацтва науковці акцентують саме на дитячій літературі, залишаючи поза увагою власне літературу для юнацтва з огляду на складність її визначення, зважаючи на специфіку її антропологічних та художньо-світоглядних особливостей. Спробуємо виокремити літературу для юнацтва як зразок роману ініціації з теоретико-літературного поля літератури для дорослих та дітей.

Зазвичай учені розглядають літературу для дітей та юнацтва крізь призму педагогіки, виокремлюючи дидактичний критерій як основоположний для цього типу літератури, адже традиційно вважається, що дитяча література призначена для особливого реципієнта. Прихильники психологічного підходу вважають, що існування та функціонування цієї літератури пов'язані як із віковими характеристиками, так і з соціальними й світоглядними змінами, які відбуваються з автором і читачем у цей період. Болгарська дослідниця дитячої літератури М. Славова, вважає, що "віковий критерій у дитячій літературі моделює особливий тип естетичної комунікації між письменником і реципієнтом" [10, с. 12], коли сам читач стає співавтором літературного тексту. Культурологічна перспектива розглядає її як таку, що знаходиться між літературою і фольклором, між "високою" і "популярною" та позначена обома типами художньої словесності. Методологічні позиції української дослідниці Е. Огар та болгарської вченої М. Славової стосуються потреби розглядати дитячу літературу в комунікативних вимірах, тобто відповідно до нових соціокультурних реалій, сучасних уявлень про дитинство взагалі.

М. Славова говорить про те, що літературу для дітей та юнацтва прийнято характеризувати за такими соціокультурними категоріями, як "тип культури і тип естетичної свідомості", "центр – периферія", "висока (елітарна) – масова (популярна) культура", "література – не-література", "літературне буття – буття книги" і таким чином аналізувати цей різновид літератури у рамках культурно-антропологічних опозицій "дорослий – дитина", "чоловік (хлопець) – жінка (дівчина)", "цивілізований – нецивілізований" [9, с. 12].

Е. Огар, характеризуючи особливості читацьких смаків та інформаційних запитів сучасної підліткової аудиторії, вважає, що "твори для юнацтва повинні виступати самостійною та істотною складовою літературного

процесу, що має цілий ряд специфічних рис і суттєво відрізняється від дитячої літератури” [6, с. 114]. Ця відмінність полягає в іншій тематичній спрямованості та використанні відмінних інтерпретаційних прийомів. Дослідниця стверджує, що варто було б вікову категорію читачів 16-17 років взагалі відокремити у самостійну групу – юнацьку – або визначити її як “наймолодшу серед “дорослих” категорій читачів” [7, с. 33].

“Особливу потребу сучасний підліток відчуває у творах так званої екзистенційної літератури, де б ішлося про багатозначність сутності людини, сенс її буття і призначення, про віру і релігію. Його цікавить і проблема смерті... На часі твори, де б феномен смерті як неодмінної риси людського існування піддавався філософському осмисленню в інтерпретації, зрозумілій “юному дорослому” [6, с. 112]. Трактатування філософських категорій життя і смерті сучасними письменниками, які розпочали свою творчу кар’єру в підлітковому або юнацькому віці, для юних читачів є зрозумілішою, адже як автори художніх творів, так і їхня читацька аудиторія живуть у тих самих історичних та соціокультурних умовах. Тому особливо важливим для молоді на сучасному етапі розвитку є існування такої літератури, “яка розмовлятиме із підлітками їхньою мовою, розповідатиме про близькі і зрозумілі їм проблеми, про соціум, про зміни, яких він зазнав протягом останнього десятиліття” [6, с. 114].

“Навіть якісна, орієнтована на підлітка література зазвичай написана з перспективи спогаду, з погляду дорослості. Рідко яким авторам вдається поглянути на межу між дитинством і дорослістю саме з боку дитинства” [6, с. 114]. Художні твори, написані авторами зрілого віку або з позиції дорослих, здаються для читачів підліткового та юнацького віку незрозумілими, заплутаними, оскільки не відповідають їхнім читацьким запитам та бажанням. Врахування письменниками життєвого та естетичного досвіду юних читачів визначає комунікативну природу літературних текстів і формує їх особливу, специфічну структуру. Як стверджує Г. Ліщинський, “підліток починає шукати в літературі специфічні пізнавальні цінності, як правило, пов’язані з визначенням, описом його власної ситуації, суспільної позиції, власної особистісної або психологічної драми, його переживань, емоцій, його страждань і його радощів ... юний читач шукає в книзі себе, власний світ, а також чекає на зустріч з Іншим” [4]. Присутності дорослого у літературі для дітей і юнацтва неможливо уникнути, усунути її чи функціонально замінити особою іншого віку. Постає дорослого фігурує тут як коректор, редактор, літературний критик, бібліотекар, батьки. Саме дорослий “продукує та ідентифікує цінності стосовно дитинства” [8, с. 16], тому його функція у літературному житті є безумовно важливою. Специфікою підліткової вікової групи, на думку Г. Ліщинського, є те, що “підліток в своїх пошуках знання прямує дорогою дорослої людини, а не дитини: дорогою самопізнання, запитань і відповідей, дорогою переживань і емоцій” [4].

У зв’язку із сучасними соціокультурними змінами у суспільстві і, відповідно, перетвореннями у світоглядному плані, молода людина перебуває у стані розгубленості, невпевненості у власному майбутньому, що в результаті впливає на життєвий вибір та характер конфліктних ситуацій зі старшим поколінням, а особливо з батьками. Психологи стверджують, що юнацький вік є сприятливим періодом для побудови цілісної картини світу [5, с. 16], формування Я-концепції.

На основі спостережень та фактів етнографі роблять висновок про те, що у примітивніших суспільствах проблеми, пов’язані із перехідним віком, часом дорослішання, взагалі відсутні, адже люди, які досягають фізичної і статевої зрілості, безперешкодно включаються у суспільне життя соціуму, маючи рівні права із дорослими. Такий стан речей є наслідком присутності у культурі обрядів ініціації, що регулюють входження молодих людей у світ дорослих, отримання нових соціальних ролей, які сприяють виробленню світоглядно-ціннісних орієнтацій у молоді.

У процесі індивідуальної соціалізації молода людина зіштовхується не лише з великою кількістю проблем, але й несприйняттям їх з боку дорослих. Бажання бути дорослими для індивідів підліткового віку поділяється на два типи дорослішання: по-перше, соціальне, яке виникає у внаслідок спільної праці дитини та дорослого, і, по-друге, інтелектуальне, що стимулює пізнавальну діяльність та самостійну роботу підлітків. Якщо у такому віці молодь природно цікавить усе, що пов’язане із дорослим життям, то, відповідно, саме це вона б хотіла бачити на сторінках книг, адже читання у цьому віці стає своєрідним досвідом тих речей і подій, до яких особа ще не мала стосунку або вже отримала певні знання та життєву практику.

Оскільки процес ідентифікації світу читача з художнім світом літературного тексту є складним та багатоаспектним процесом психологічних, емоційних, свідомих та підсвідомих зв’язків, які по-різному можна інтерпретувати, то проблемі самовідчитування або ототожнювання читача з художнім світом літературного тексту як теоретико-літературному питанню присвячені дослідження представників школи рецептивної естетики.

Г. Р. Яусс у своїй теорії рецептивної естетики здійснив спробу пошуку нового методу історико-літературного дослідження, що дає змогу по-новому осмислити зв’язок літератури з історією та естетичним досвідом. Основним поняттям дослідника є “горизонт сподівань”, що становить зустріч між очікуваннями читача й автора у художньому тексті. Вчений застосовує також поняття “естетичної дистанції”, що під ним розуміє міру несподіваності для читача, що й визначає естетичну вартість літературного твору. У момент, коли естетична дистанція віддаляє твір від своїх читачів, відбувається історична трансформація. Дистанція, яка свідчить про захоплення або осуд художньої дійсності літературного твору, може кардинально змінюватися для різних поколінь читачів. Саме таким чином відбувається зміна горизонту сподівань, коли процес засвоєння неосяжного для одного покоління читачів тексту стає зрозумілим для інших реципієнтів.

Суть естетичного досвіду полягає не тільки в ознайомленні з невідомим, новим художнім світом літературного тексту, пошуці нового можливого сенсу, але й у нагадуванні давно забутого шляхом “упізнання знаного”. Як стверджує Г. Р. Яусс, “кожен досвід має свій горизонт сподіваного: будь-яка свідомість перебуває завжди ... у горизонті вже сформованих і ще прийдешніх досвідів. Процес взаємодії літературного досвіду читача з горизонтом сподівань його життєвого досвіду, формування читачем світу крізь призму літературних

текстів становить, за Г. Р. Яуссом, суспільну функцію літератури [12, с. 299]. Саме досвід читача, якого він набуває під впливом літератури, визначає його суспільну поведінку.

М. Зубрицька говорить, що процес ідентифікування “складається з окремих актів, що допомагають вибудувати цілісну картину тотожності або подібності між текстуальною дійсністю та дійсним світом читачів” [2, с. 197]. Цей процес відбувається під час аналізу певних елементів тексту, наприклад, героїв, їхніх рис характеру та взаємин між ними. Дослідниця стверджує, що, поетапно аналізуючи окремі частини твору, можна виокремити більшою чи меншою мірою подібності художнього світу та світу читачів. Ототожнювання на основі близькості й подібності тексту та читачів притаманне широкій читацькій аудиторії, яка сприймає дійсність літературного тексту на основі певних конкретних деталей або за допомогою прямої аналогії, що стосуються їхнього конкретного життєвого досвіду. Крім того, світ тексту не тільки повинен містити подібності та аналогії світу реципієнтів, у ньому можуть бути присутні такі речі, яких немає у реальній дійсності читачів і які не будуть перешкоджати їхньому сприйманню літературного твору, адже “розрізнювання, і навіть розюча відмінність, впливають на світ відчуттів та почуттів реципієнтів у процесі ототожнювання” [2, с. 199].

Література як засіб комунікації так чи інакше супроводжувала людство від самого початку його історичної пам’яті, і, очевидно, це було викликане певними антропологічними потребами. Тобто можна сказати, що за допомогою літературних творів людина віднаходила істини буття, відповіді на життєво важливі питання і таким чином осягала суть власного існування, отримувала ціннісні орієнтири. Окрім того, літературний твір був дієвим засобом як пізнання світу, так і самопізнання.

Польський дослідник літературознавчої антропології М. Марковський вважає, що антропологія літератури несе певну інформацію про людську природу крізь призму літератури, адже саме завдяки їй людина доходить до суті власної природи [14, с. 27]. Використовуючи літературу як засіб розуміння світу, людина пізнає саму себе, віднаходить нові грані свого існування і таким чином розв’язує проблеми, що торкаються її та її стосунків з навколишнім світом. Людині легше осягнути власну суть саме крізь призму літератури через те, що саме у цьому виді мистецтва йдеться про таких самих представників виду *homo sapiens*, які люблять і ненавидять, пам’ятають і забувають, живуть і помирають. Ідентифікуючи себе з літературними героями, читач задовольняє власні екзистенційні потреби й отримує готові рецепти для розв’язання важливих життєвих проблем.

Література, будучи своєрідним медіумом між людиною і навколишнім світом, переносить з нього вже відомі елементи звичного досвіду і творить новий власний світ. Цю функцію літератури М. Марковський називає “інтерпретацією зовнішнього світу через творення структур, які послаблюють його чужість” [14, с. 30]. Тобто завдяки знайомим життєвим деталям література для людини стає засобом осягнення власної екзистенції і побудови свого світобачення. Отож художні тексти стають у такому разі оригінальними записами людського досвіду, досвідчування світу й особливо самих себе. Літературна фікція замінює знання або досвід і є структурою, що розширює людські відомості про ту сферу, яку читач поки що не осягнув через власний життєвий досвід [14, с. 30]. Тому можна сказати, що людина віднаходить свою суть у тому разі, коли навчається уявляти себе або коли ідентифікує свою особистість та життєві обставини з тими, що наявні в літературному творі. М. Марковський стверджує, що “література є не тільки формою досвідчування або пізнання дійсності, але також рефлексією над тим, ким ми є” [14, с. 30].

Читачі, які звертаються до сучасних літературних текстів – це молоді люди підлітково-юнацького віку, що перебувають у пошуку сталої системи цінностей та світоглядних орієнтирів для подальшого дорослого життя в актуальних соціокультурних умовах. Тематика, проблематика романів Л. Дереша та М. Нагача є близькою для юних читачів, оскільки саме для них і створювалися літературні тексти. Підтвердження цієї думки є відповідь Л. Дереша в одному з інтерв’ю, в якому на запитання про тип читача, на якого орієнтовані його твори, письменник відповів: “На недурну сучасну молодь. Недурну – я маю на увазі ту, що знає, хто такий Ніцше і Сартр, але ці знання не надто обтяжують їх. Люди зі свіжим поглядом” [11]. Однак автор не заперечує того, що його тексти можуть бути цікаві і для старшого покоління читачів: “Пишу для людей двадцяти років. А читають мої книги і п’ятнадцятирічні, а подекуди і тридцятирічні, а також ті, кому вже за п’ятдесят. Люди, які уже вийшли на пенсію ... починають цікавитися, чим живе молодь” [3]. Л. Дереш чітко розуміє причину гострої критики “дорослих” читачів та критиків з приводу своїх творів: “Вони сприймають це по-своєму. Багато моментів розуміють не так, як моє покоління, багато чого для них залишається закритим, бо ми перебуваємо у різних культурних пластах. Але досвід молодої людини для них є цікавим, бо дозволяє їм повернутися у часи їхньої молодості, зрозуміти краще сучасних молодих людей” [3]. Зважаючи на тематико-стильову подібність творів Л. Дереша та М. Нагача, вважаємо, що читацька аудиторія, на яку орієнтуються письменники, коли пишуть свої твори, є сучасною молоддю, яка у пошуках відповідей на запитання екзистенційного характеру та намаганнях знайти своє місце в актуальних соціокультурних умовах обирає саме такі літературні тексти. Вони їм близькі за проблематикою, тематикою, ідеями.

Відгуки людей, які прочитали твори українського та польського, письменників віднаходимо на Інтернет-форумах, присвячених обговоренню їхньої творчості. Думки читачів набувають досить однозначних обрисів, оскільки є у своїй більшості позитивними та схвальними. Наприклад, на роман “Культ” Л. Дереша є такі відгуки: “Культ” вище всяких похвал” [1], “Я в захваті, хочу ще. Це щось надзвичайне. У автора надзвичайне бачення, викликане його геніальністю ... Підняті проблеми актуальні та зображені надзвичайно яскраво з неперевершуваним гумором” [1], “Читала “Культ” – ледве відірвалась” [1].

Інтернет користувачі, які прочитали художні тексти М. Нагача так висловлюють свої думки з приводу творчості молодого польського письменника: “Найближчий мені “Бомбель”, можливо, з огляду на те, що зображає моє життя. Опис того, що кожен день спостерігає навкруги повний тепла ... мушу визнати те, що Нагач прекрасно змалював головного героя своєї книжки” [13], “Власне мова в легкість письма – це те, що мене

привабляло ... Нагач мав природжений талант, він був природнім; немає і не буде більше такого, як ВІН” [13].

Можемо зробити висновок із тих відгуків та коментарів користувачів Інтернет форумів, що найбільше приваблюють твори Л. Дереша, М. Нагача своєю простою та близькою для молоді мовою, цікавими та актуальними для їхнього віку проблемами, зображенням сучасних соціокультурних умов та способи їхнього сприйняття та осмислення молоддю.

Отже, доходимо до висновку, що існує взаємозв'язок літератури з її читацькою аудиторією, коли кожен літературний твір спрямований на певний тип читача. Автор під час написання тексту орієнтується текстуально чи позатекстуально на певний тип реципієнта своєї творчості. Критеріями визначення читача стають віковий показник, психологічні передумови, соціально-культурне середовище тощо. Антропологічне значення сучасних романів ініціації виявляється у процесі читання цих літературних творів, коли відбувається самоотождноування, ідентифікація, злиття горизонтів читацької аудиторії з художнім світом тексту. Тому прагматику романів ініціації вбачаємо у психологічній потребі читачів підлітково-юнацького віку, на кого орієнтовані ці твори, у саме такого типу літературі, оскільки у сучасному суспільстві практично відсутні ритуальні сценарії обряду ініціації. Саме твори молодих письменників стають інструментом, за допомогою якого юні читачі дізнаються про світ, здобувають знання та набувають досвіду.

Література:

1. Дописи користувачів Інтернет-форуму на тему: “Любка Дереш “Культ” // Режим доступу: <http://forum.meta.ua/topic/t/38677.html>
2. Зубрицька М. Homo legens: читання як соціокультурний феномен / М. Зубрицька. – Львів: Літопис, 2004. – 352 с.
3. Керик О. “Щоразу переживав момент, коли твір писав себе сам” / О. Керик // Високий замок. – 2007. – № 19 (3426) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wz.lviv.ua/articles/54160>.
4. Ліщинський Г. Сучасна проза для молоді: пізнавальні й освітні функції / Г. Ліщинський // Світ дитячих бібліотек. – 2009. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chl.kiev.ua/default.aspx?id=5020>
5. Молчанов С. В. Особенности ценностных ориентаций личности в подростковом и юношеском возрастах / С. В. Молчанов // Психологическая наука и образование. – 2005. – № 3. – С. 16-25.
6. Огар Е. Особливості читацької поведінки сучасних підлітків / Е. Огар // Вісник Дніпропетровського ун-ту. – 2008. – Вип. 1. – С. 109-114. – (Серія “Соціальні комунікації. Літературознавство”).
7. Огар Е. Українська дитяча книжка: сучасний стан і перспективи / Е. Огар // Діалог культур: Україна у світовому контексті: Мистецтво і освіта: зб. наук. праць. – Львів: Каменяр, 1998. – Вип. 3. – С. 308-313.
8. Папуша О. Наратив дитячої літератури: специфіка художнього дискурсу: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.06 “Теорія літератури”. – Тернопіль, 2004. – 236 с.
9. Славова М. Волшебное зеркало детства. Статьи о детской литературе / М. Славова. – К., 2002. – 94 с.
10. Славова М. Попелюшка літератури. Теоретичні аспекти літератури для дітей / М. Славова. – К., 2002. – 81 с.
11. Стрижак А. “28 дівчат і один я...” / А. Стрижак // Україна молода. – 2005. – № 164. – 7 вересня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/504/164/18209/>
12. Яусс Г. Р. Естетичний досвід і літературна герменевтика / Г. Р. Яусс // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів: Літопис, 1996. – С. 279–307.
13. Forum o książkach w Internecie. Mirosław Nahacz [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.forumksiazki.pl/miroslaw-nahacz-vt10506.html>
14. Markowski M. P. Antropologia i literatura / M.P. Markowski // Teksty drugie. – 2007. – № 6 (108). – S. 27-42.